

Տ. ԳԱՐՐԻԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

(Նամակ Կ. Պօլսից)

. . . Տէր Խմբագիր «Լուսայ» պատուական ամսագրոյ

Խնչպէս նախորդ նամակաւ խոստացել էի, այս անգամ կուգամ մի քանի դիտողութիւնք անել յարգելի բանասէր պր. Եր. Շահազիզի գրածի վերայ Տէր Գաբրիէլ Պատկանեան աւագ քահանայի և ժազիստրոսի մասին «Լուսայ»-ի ներկայ 1 և 2 համարներէ մէջ:

Չեմ կարդացած «Մշակ» լրագրի 1902 թուի 41 և 42 համարներում ինչ գրած է պ. Կարակաշ իւր պապի Տ. Գ. Պատկանեանցի ծննդեան հարիւրամեկի առթիւ. միայն պ. Ե. Շահազիզի գրածէն կիմանամ թէ կենսագրական այդ յօդուածի մէջ պ. Կարակաշ շատ հարեանցի անցել է Պատկանեանցի վերայ եղած այն ծանր ամբաստանութեան մասին, որոց հետեանօք 27 երկար տարիներ դատապարտուած մնաց դժբաղդ ծերունին դադարիլ ի քահանայագործութենէ:

Ուստի այդ ամբաստանութեան վերայ պ. Ե. Շահազիզ ինքն կը ձեռնարկէ գրել. տեղեկութիւններ «առնելով ականատեսներէ և գործող անձանց շատ մօտ և մտերիմ մարդկանց պատմածներէց», և միւս կողմանէ յիշելով պ. Կարակաշի աղոր համար ունեցած լուրթիւնը մինչև ցհրատարակումն իւր պապի ինքնակենսագրութեան, բայց և զսոյն կասկածաւոր կը համարի թէ պիտի կարենայ պարզել ճշմարտութիւնը, և անկասկած պիտի լինի կ'ասէ, միակողմանի և ջատագովական մի բան:

Տ. Գաբրիէլ Պատկանեանցն ամբաստանուած է թէ՛ երկու սրիկայ վարձած է սպանել տալու Ն. Նախիջկանի զօրեղ քաղաքագլուխ մեծահարուստ Յարութիւն Աղայ Խալիբեանցը, և այդ սրիկայից վարձքը վճարելու ժամանակ՝ Տ. Գաբրիէլ բռնուած է դարանակալ ոստիկանների ձեռամբ, և անմիջապէս բանտարկուած իբրև ոճրագործ՝ Նախիջկանի բանտում. և ապա

Ռոստովի, և յետոյ տարագիր և աքսորական եղած, զրկուելով ի քահանայական տարազէ և յիշխանութենէ:

Ինչ որ այս մասին պ. Ե. Շահազիզ տեղեկացած և գրած է, ինձ համար և թերևս շատերու համար կրնայ միակողմանի համարուիլ, բայց այն ատէն իմ պիտի տայ մեզ ստույգ և ճշմարիտ տեղեկութիւն: Ըստ իմ դատման, հարկ է ուշի ուշով նկատողութեան առնուլ խնդրոյն բոլոր պարագաներն, և թշնամական կերպարանք ստանալուն հանգամանքներն և ըստ այնմ բիշ շատ համոզում գոյացունել:

Մի կողմը կայ զօրեղ և ճարպիկ մեծատուն և մեծահարուստ մարդ, որ իւր ճանկերի մէջ առած է քաղաքի Մագիստրաթը իւր սարօք, և զպէտս, և զկուսակալս, և որ մեծն է հոգևորական բարձր իշխանութեան գլուխն Ամենայն Հայոց Հայրապետն Տ. Ներսէս Ե. որ հօրազոյն պաշտպան եղած է Սալիբեանի-ի կործանումն Տ. Գաբրիէլ Պատկանեանի, որ թէպէտ ի տղայ տիոց ծանօթ և բարեկամ Պատկանեան տան և ծնողին Տ. Գաբրիէլի՝ բանաստեղծ Սերոբէ վարժապետին, և նոյն իսկ ձեռնադրող Տ. Գաբրիէլի, բայց սակայն միշտ հալածող նմին եղած, և այդ իսկ պատճառաւ քահանայացուցած...

Թէ ինչ պատճառ և շարժառիթ կար Տ. Գաբրիէլի հալածուելուն, չարչարուելուն, և քաղաքէ ի քաղաք տեղափոխելուն, և իւր ընտանեօք թշուառութեան մատնուելուն, ասոնք ամենը յոյժ մանրամասնօրէն գրուած է Տ. Գաբրիէլի ինքնակենսագրութեան մէջ բոլոր պարագայիւք, և անուններով բացատրուած, որ զարմանք և հիացում կը պատճառէ ընթերցողին, որոյ վերայ ես ևս պ. Կարակաշեանի նման պիտի լռեմ, ցանկալով որ ապագայն ևս լռութիւն պահէր այս առիւծի մենամարտութեան վերայ...

Ուստի ուրոյն ծալեալ և ի մի կողմ հդեալ այդ ամենը, կը բաւականանամ յառաջ բերել սպանութեան սոսկալի մաքստանութեան վերայ Տ. Գաբրիէլի տուած բացատրութիւնն միայն, քաղելով իւր համառօտ ինքնակենսագրութենէն, զոր յատկապէս իմ անունով և ինձ համար գրած է դժբաղդ ծերունին 1876 թուի յունուարի 29-ին. որ նամակի թղթի մեծութեամբ 40 երես մանրագիր տեղեկագիր մի է՝ յոյժ հետաքրքրական պարունակութեամբ:

Տ. Ներսէս Ե. կաթողիկոսի ոխերիմ վարմունքը, և Սարգիս վարդապետ Զալաեանի յոխորտ քինախնդրութիւնը, և Սալիբեան մեծազանձ իշխանի խարդախ ընթացքն այն աստիճան կը հալածեն և կը նեղեն Պատկանեան, որ ճա-

ըահատեալ, կը հարկադրի ընդարձակ բողոքագիր մի պատ-
րաստել յանուն կաթողիկոսի, և զայդ ոռւսերէնի թարգմանե-
լով մատուցանել Կայս. կառավարութեան, որոյ մէջ անշուշտ
պիտի գրուած լինէր և Պալիքեանի դէմ եղած Նախիջևանի ե-
կեղեցեաց հաշուական խնդիրն, որ սկսել էր ժողովրդական ա-
սուլիսի տեղի տալ:

Տ. Գաբրիէլ Պատկանեան մտադիր կը լինի այդ ոռւսե-
րէն բողոքագիրն, այնպիսի փաստաբանի մի գրել տալ, որ Տէ-
րութեան օրինաց և կանոնաց համաձայն լինի, ուստի կը պար-
տաւորի այնպիսի մէկը որոնել ու անոր յանձնել դորա խմբագ-
րութիւնն:

Ահաւասիկ, թէ Թնչպէս կը պատմէ զայդ:

«Ոչ համարձակեալ յանձնապաստան վստահութեամբ յե-
նուլ ի կարողութիւն անձին, զհետ եղէ գտանել զքաջ փաս-
տաբան, որ մարթացի բացատրել զհանգամանս իրացն այն-
պէս, որպէս արժան է, զի յերևան ելցէ վշտացեալ անմեղու-
թիւն իմ: Եւ ահա ի յայտ եկն և փաստաբանն այն՝ զոր խնդ-
րէի: Ոչ բազմօք յառաջ քան զաւուրս զայսոսիկ եկեալ էր
ի մերձակայս Նախիջևանայ ի Ռոստով քաղաք, փաստաբան ոմն
Քարչէւաքի մականուանեալ, որոյ շարադրութիւնը և եղանակը
գրուածոց ինձ հաճոյ գտան, և ցանկացայ տալ նմա յօրինել
զիմ բողոքագիրն. այլ յորժամ գնացի առ նա՝ գտի զնոսա ար-
դէն զինեալ և վառեալ հակառակ իմ: Զձ ոչ մոլորեցուցանէ
արծաթ ծառայեցուցիչ: Զձ ոչ մարթանայ յինքն յանկուցանել
կաշառ:

«Երկու հայագգի երիտասարդք անգործք, որք կամէին
մտանել գտանել խորշիկ ընդ թեատակաւ Պալիքեանի, և զորոց
ես ինքն էի միջնորդեալ առ Պալիքեանն ընդունիլ զնոսա ի խնամս
իւր և տալ նոցա ճանապարհ ապրուստի. և նա խոստացեալ
էր, բայց չև էր կատարեալ, Թէվզեան և Իսմայէլցեան, մտերիմ
բարեկամք իրերաց, մերոց աւուրց Ուրէստէս և Պելադէս Նախի-
ջևանայ, որք և մերձաւոր բարեկամք էին Քարչէւաքուոյ, ինձ
երեկցաւ կաշառատուքն, որոց ձեռամբ հակառակորդքն իմ զը-
րաւեալ ունէին զսիրտ Քարչէւաքուոյ: Թէվզեանն էր խոստո-
ւանորդի տէր Գաբրիէլի Տէր-Սիմօնեան, որ յորժամ կայր
փախստական յէջմիածին, և պահէր ընդ Թէվզեանի զանընդհատ
նամակակցութիւն սիրոյ բարեկամութեան. իսկ Իսմայէլցեանն
Թէպէտ և էր իմ խոստովանորդի, և ես էի զըոյր նորա ի մե-
ծի նեղութեան իւրեանց պսակեալ, որպէս և զնա ինքն ևս
զԻսմայէլեանցն փրկեալ էի ի նմանօրինակ նեղութենէ, սա-

կայն քեռայր նորա երիտասարդն Կէօքչայեան գոլով ի մի սպասաւորաց խուլդուռութեանի, թէպէտ և քաջ գիտէի զի և է մի ի գործեաց Հոփսիմէի խուլդուռութեանի, այրի դատեր խալիբեանի, սակայն ոչ կասկածէի զդարանակալութենէ իմեքէ, յետ այսքան բարիս առնելոյ տնանկացեալ գերդաստանին այնմիկ՝ առանց ունելոյ զակնկալութիւն միոյ բնիոնի անգամ:

Վերոժամ Քարչէլսքին հրաժարեցաւ ի յօրինելոյ զիմ բողոքագիր, և ես եղի ի միտս երթալ ի մերձակայ քաղաքն Բահմութ, ուր կայր քաջածանօթ օրէնագէտ ոմն Բորիսողլէքսքի կոչեցեալ, որ և պարտապան իմ էր, Իսմայէլցեանց որպէս երախտապարտ բազմօք, որովհետև քաջ գիտէր, զի թէ գերծայց ի տրտմառիթ հանգամանաց անտի՝ ինքն ևս ոչ մնացէ անգործ, զի ես ընդ փոյթ գտից վասն նորա գործ արժանաւոր և արդիւնաւոր, եկաց յանդիման իմ իբրու ի թիկունս ինձ արագեալ. և յանձն էառ օգնել ինձ ի համոզելն զՔարչէլսքին, զի շարադրեցէ զբողոքագիրն իմ, վասն որոյ և առեալ յինչն զթուղթս իմ զամենայն, զորս ժողովեալ էի այնքան տաժանմամբ, և որք բաղկացուցանէին փաթեթ մի մեծ, որ կշռէր լըտերս զկեց, և զկառս իմ, տարաւ առ Քարչէլսքին՝ որ յայնժամ ի Ռոստովէ գնացեալ էր զործովք փաստաբանութեան՝ ի նոր Ձէրքասք քաղաք Դօնաւիսեան կօզակաց:

Քարչէլսքին ըստ պատմելոյ Իսմայէլցեանի և կառավարչին իմոյ, յորժամ ծայրէ ի ծայր ընթերցեալ է գայն թուղթս, ասացեալ է. «Եթէ գործն հասանիցէ անդը՝ ուր ուղղեալ է, այսինքն յատեան Տէրութեան, թուղթքս այսօրիկ ոչ միայն սասանեցուցեն զԱթոռն Հայրապետական, և շարժեցեն զնստեալն ի վերայ նորա ի տեղուջէն՝ յորում արդէն արգելեալ է օրհնել զՄիւսօն և ձեռնադրել զեպիսկոպոսունս վասն իրացն Թաւրիզցի Հայոց, այլ և կենդանւոյն սպանցեն զխալիբեանն»:

Ահա այս էր, որ ես նոցա գաղափար յարմարել և ասել, թէ Տէր Դաբրիէն Պատկանեան կամելով սպանանել զխալիբեանն՝ վարձէր զարիկայս:

Իսմայէլցեանն յետ քանի աւուրց՝ դարձաւ կառօք իմովք ի նոր Ձէրքասքէ, և դարձոյց առ իս զթուղթս իմ ամբողջ, և զկնի հաղորդելոյ ինձ զբանս Քարչէլսքւոյ յաւել, թէ՛ միջնորդութեամբ իմով և զղաչանօք Թէվգեանի՝ Քարչէլսքին որ նախ պահանջեաց հազար ռուբլի, յետոյ զիջեալ ի թախանձանս մեր յանձն էառ գրել զբողոքն հարիւր յիսուն արծաթով, զոր եթէ յանձն առնուցուս հատուցանել, ունի ի դարձի իւրում ի Ռոս-

տող յաւուրս յայսոսիկ՝ մեկուսանալ ի տուն քո, գրել զթուղթն առաջի աշաց քոց, զի բազում ինչ մնան ի մանրամասնութեանց բացատրելիք, զոր ոչ ոք բաց ի քէն կարէ առնել:

«Եւ որովհետեւ բողոքն այն եթէ գրէր արդարեւ այնպէս, որպէս հսն կամէի և լինելոց իսկ էր ընդ վերակացութեամբ իմով, արժէր հիւսգ հաղար, վասնորոյ և ես յօժարեցայ հատուցանել զհարիւր յիսուն, եղեալ ի մտի յաւելուլ ի նոյն և հարիւր մի՝ յորժամ ամենայն գաղափարք իմ այնպէս ի լոյս ընծայեացին՝ որպէս հսն կամէի:

Յետ քանի աւուրց իսմայէլցեանն երեք նամակ առ իս գրեալ իբր ի Քարչկաքւոյ յանուն նորա, որով խնդրէր յինէն տասն արծաթ. ես տեսեալ և ընթերցեալ զնամակն և ստուգեալ զձեռագիրն որ ծանօթ էր ինձ՝ հտու գարծաթն: Ընդանցանել քանի աւուրց երկրորդ նամակաւ յանուն նորա՝ որպէս թէ խնդրեալ էր երեսուն կամ քսան (չգիտեմ հաւաստեալ) արծաթիս, և ես հտու վերստին: Ի 5 կամ ի 6, օգոստոսի դարձեալ եկն իսմայէլցեանցն երրորդ նամակաւ Քարչկաքւոյ, յորում իբր թէ պահանջեալ էր այլ ևս յիսուն արծաթ տալ ի ձեռս նամակաբեր ձիաւորի, ի դռնալ նորա ի Ռոստովէ ի նոր Ձէրքասը և առաքել, և ես յօժարեցայ. զի ոչ գոյր առիթ կասկածանաց և ոչ մի. ոչ ի Քարչկաքւոյ, որ էր այր նախարարական, անաչառ և անխարդախ, որոյ այոն այո է, և ոչն ոչ: Եւ ոչ յիսմայէլցեանէն, որոյ՝ որպէս ինքն, նոյնպէս և ծնողը և քորը և փեսայը էին բարեբարեալ յինէն ազգի ազգի բարեբարութեամբ, ի նեղութեան և յանձկութեան իւրեանց, և որ-յօրէ մտից իւրոց ի ծուխ իմ, երևէր ինձ պարկեշտ և համեստ որպէս նորահարս և կարեկից ինձ համակ երիտասարդական խանդիւք:

Ընդ երեկս եօթանց կամ ութից օգոստոսի, եկն իսմայէլցեանցն, ասաց թէ յայսմ երեկոյի ի մտանել արևու, ունի նամակաբեր ձիաւորն անցանել մերձ մերոյ գերեզմանատան՝ որ կցորդ է քաղաքին. երթիցուք հանդիպեցուք նմա, և տացես ի ձեռս նորա զյիսուն ուրլի արծաթոյն: Ես գնացի, նամակաբեր ձիաւորն չեկն, բայց փոխանակ նորա կայրանդ Թէվգեանն, զորմէ լուեալ էի թէ ենթարկեալ բանտարգելութեան ի պատճառս գնդակահար խոցելոյ զՍտամպուլցի Յովհաննէսն ի հրացանէ՝ գիշերայն ընդ պատուհանն, աջակցութեամբ խոստովանահօր իւրոյ Տէր Գաբրիէլի Տէր Սիմօնեան, և կարեվէր ջախջախելոյ զծնօտ նորա, մինչդեռ ես կայի ի Տփլիս: Թէվգեանն ասաց, նամակաբեր ձիաւորն ապաստան է արարեալ վաղորդայնի զգալուստ իւր. և դարձաք ձեռնունայն ի տունս մեր: Ես

չիմացայ թէ՛ Թէվզեանն՝ յայսմ աւուր միայն է արձակեալ առ ժամանակ ի բանտէ՛ հրամանաւ Պալիքեանի, զի ի գլուխ բերցէ զգարանն, ուր հանդերձեալ էին որսալ զիս, խոստացեալ իսպառ ազատել զնա ի բանտարկութենէ, եթէ յաջողեսցէ արկածել զիս ի վտանգ։

«Ի տասն օգոստոսի ընդ երեկս յետ մտիցն արեու, Իսմայէլցեանն (յերկուշաբթի պահոց վերափոխման) եկն և ասաց՝ թէ յայսմ երեկոյի գալոց է նամակաբեր ձիաւորն. երթիցուք մինչ ի ծայր քաղաքին և տեսցուք զնա ի վերայ ճանապարհին, և տացես նմա զլիստն ըուրլին, և տեղեկասցիս թէ երբ ունի գալ Գարչևաքին ի Ռոստով, անդ ունի գալ և Թէվզեանն. և ես պարզամտութեամբ գնացի. տեսաք ի հեռուստ զի շրջէր անդ Թէվզեանն, և չորս ձիաւորք մերձ ճանապարհին նստեալ կան ի դալարւոյ։

«Յառաջ մատեաւ մին և ասաց թէ ես եմ նամակաբերն, և սոքա ուղեկիցք իմ են։ Ի տալն իմ ի ձեռս նորա զգրամաթուղթն և ի հարցուփորձ առնելն զՔարչևաքոյ, միւս ոմն մերձեցաւ, բուռն եհար զօձեացս, և որոտածայն աղաղակեաց. խալս՜աւ։ Եւ ի քթթել ական ելին ի դարանէ Պալիքեանն. դատաւորք Մազխատրաթի՝ Մասլինեան և Քրասիլնիքեան ընկ սրիկայքն Պալիքեանի. սպայն ժանդարմից բարօն Քլէիսթ, Յոհաննան Չուպարեան՝ փեսայն Պալիսիսի Գէորգի՝ հօրեղբոր Շարօշնիքեան Աստուածատուր քահանայի, և Յակոբ Չախրեան՝ փեսայն Աստուածատուր քահանայի և քեռայր Տէր Եղիայի Շաքոշնիքեանց և իմ խոստովանորդի. (զերկուս վերջինս ես էի պսակեալ.) կալան զիս և ասացին. դու վարձէիր զսրիկայս սպանանել զՊալիքեանն. և առաքեալ կոչեցին զՏէր Մարտիրոսն և զՏէր Պօղոսն Պաճեան, որ ղողեալ կային ի մերձակայս (ընդ որ գոյր հեռագոյն և Տէր Ղուկասն.) և սկսան հաստատել ի վերայ իմ, թէ դու կաշառաբեկ առնէիր զժպտեալ ժանդարմն՝ որպէս զսրիկայս՝ խողխողիլ զՊալիքեանն և ժանդարմք ես կրկնեցին որպէս ուսան, կամ որպէս ուսեալ էին. և ոչ ունկն եղեալ բանից իմոց՝ առօք փառօք տարան զիս ի դատաստան Մազխատրաթի, ուր ի կէս գիշերի ատեան բացին նախազանութեամբ Պաթրանեանի՝ խոստովանորդոյ Տէր Պօղոսի Պաճեան, և ատենադպրութեամբ Սեմենովի, որ վարէր և զպաշտօն օրինապահի (սթրանափչի) և էր փեսայ Սեմենովաքոյ՝ քարտուղարի Քաղաքապետին Թագանըոգ քաղաքի, որում զայս բազմարդիւն պաշտօն տուեալ էր Պալիքեանն. հարցուփորձ արարին, և ես թէպէտ և պատմեցի զամենայն՝ որպէս եղեալ էր,

բայց նոքա գրեցին որպէս կամեցան, բազում ինչ յաւելեալ ի բանս իմ և բազում ինչ յապաւեալ և այսպէս արկին ի բանտարդէն քանի աւուրբ ինչ յառաջ պատրաստեալ, ի 1853 յօգոստոսի 10, ի լոյս 11:

«Ի նմին գիշերի դատաւորքն Մասլինեան և Քրասինիքեանն՝ առեալ ընդ իւրեանս և զքահնայ մի զվերոյիշեալ Տէր Թոմասն Գանձապետեան, որ էր խոստովանանայր գերդաստանին Սալիբեան, գնացեալ են ի տուն իմ և վերիվայր արարեալ զամենայն ինչ, կամելով գտանել զդրամանէնզ, որ յայնմ միջոցի՝ իբր եօթն ամօք յառաջ սկսեալ էր ընդ ծայրագոյն պաշտպանութեամբ Սալիբեանի և Սաթրանեանի ճոխացուցանել զնոսա և զհամախոսն նոցա և զամենայն կուսակիցս նոցա, որք էին նահապետք ամենայն սխրագործութեանց Նախիջևանայ, և գրտեալ ոչինչ միայն զորորմելի գերդաստան իմ, զկինն իմ հիւանդոտ, և զերկուս դստերս որբացեալս ի տիս դեռաւուրց պատանեկութեան ի լերդակողմ խոցեալ աւետեօք նորահրաշ բանտարկութեան իմոյ խորասոյգ ընկղմեալ ի ծովանմխիթար սգոյ:

«Յետ իբր տասն աւուրց եհաս և ի քաղաքապետէն Թագանորդի հրաման բանտարկել զիս, մինչև ի տասն աւուրց հետէ կոշկոճէի ի բանտի: Հրամանն այն, յապաղեալ էր վասն այն, զի չև ևս էր Սալիբեանն գնացեալ ի Թագանորդ քաղաք և սպայն ժանդարմից բարօն Քլէիսթ՝ ոչ երևէր ի միջի— և ի բանտի՝ ի մէջ բանտարկելոց յածէր շնչիւն գաղտնածածուկ յոյժ, որում ես չէի ձեռնհաս լինել ի խելամուտ. ասէին, թէ Սեմենթովսքին կոչեալ է զփեսայն իւր զՍեմենովն ի Թագանորդ և թէ Սեմենովն տրտում է յոյժ. և յետ սակաւուց լսելի եղև թէ Սեմենթովսքին չև էր ստացեալ զիւր բաժինն ի Սալիբեանէ, վասն որոյ և յապաղէր հրամանն, այլ յորժամ գնաց Սալիբեանն ի Թագանորդ և եղև իրաւախօհ, նա զստանալիսն ստացաւ և հրամանն գրեցաւ:

«Քաղաքապետն Թագանորդի էր իշխանն (քնեազ) Լիվէն՝ փեսայ երևելոյն Բութքովի և յընթացս այսոցիկ տասն աւուրց ոչ թողին զոք ի գերդաստանէ իմմէ տեսանել զիս և ոչ ոք ի դատաւորաց եկն յայցելուծին. առաջին նուագէր ելանելոյ իմ ի ծմակային սենեկէ առանձնութեան և շնչել զօդ, յորժամ տարան զիս յատեան ընթեռնուլ ինձ զհրաման Քաղաքապետին Թագանորդի:

Կամեցայ խօսել ինչ, և յանկարծ մի առ մի լսին դատաւորք զատեանն և անհետ եղեն, և բանտապետն դարձոյց զիս վերստին ի սենեակ բանտին:

«Ի բազում ժամանակս չետուն ինձ գրիչ և թուղթ գրել

բողոք կամ առ նախարարն և կամ առ Արքայն, բայց ես գտի զմատիտ և պատառ մի թղթոյ, և գրեցի ի բերանոյ կնոջս նամակ բողոքական առ Կաթողիկոսն Ներսէս, Ազգընտիր և Ազգասէր Հայրապետն Հայոց, որ յայնմ ժամանակի մոռացեալ էր դոյզն ինչ զբան Յիսուսի՝ թէ՛ բարի արարէք և ատելեաց ձերոց, երևի ոչ կամելով կայծակունս հրոյ կռուիլ ի գլուխ իմ, և տօնէր զյաղթանակ իւր զարգասիս երեսուն և եօթն ամեայ անխոնջ ճգնութեանց, հրճուեալ յաւետարելո նամակաց Խալիբեանի և Ջալալեանի, ընկալեալ զայն նամակ պարզագրեալ ձեռամբ դատերն իմոյ Վառվառեայ. հրամայեալ էր կարգել նոր ատեան քննութեան և յերևան հանել զհեղինակ նամակին, յորում որպէս ի հայրելոյ տեսանէր զանձն և զմեծագործութիւնս իւր. և ոչ դադարեցաւ Աստուածարեալն Ներսէս՝ մինչև յատենի քննութեան ոչխոստովանեցաւ զուտորն իմ՝ թէ ես ինքն եմ շարադրողն և պարզագրողն: Այսպիսի բռնաւորական սկզբամարք աս և սարսափ արկեալ զամենեքումք. որք և իւրք կամէին օգնել ինձ ի նեղութեան իմում, բռնադատէին զի մինչ թշնամիք իմ նախատէին զիս, նզովեսցեն զիս այնոքիկ՝ որք երբեմն գովիչք իմ էին:

«Յետ քանի աւուրց սկսան ընդերկար մերժել զաղաչանս իմ՝ տալ ինձ միջոց բողոքելոյ ընդ պատրուակաւ՝ թէ Քաղաքապետն Լիվէն հանդերձեալ է ելանել ի պաշտօնէ՝ և ոչ ընդունի զթուղթ ինչ. և ապա յետ քանի աւուրց ի բարձրացուցանել զաղաղակ իմ, թոյլ ետուն գրել առ նոր Քաղաքապետն կոմս Աղլէրբէրք: Ես կամէի գրել աղաչանս առ իշխանն Լիվէն՝ որ ճանաչէր զիս, և ի չուեն մեր ի Տաւրիկ, էաք ի միասին ընդ նմա ի շոգենաւի և յաւուր միում, մինչ իշխանն այն Լիվէն նստեալ ի ճաշի ի տան Խալիբեանի զուարճանայր, յառաջարկել ուրուք ըմպել զբաժակ վասն երկարութեան Վորոնցով կոմսի և նորին ինքեան Լիվէն իշխանի, քաղաքապետն յոտն կացեալ ասացեալ է, թէ ձեզ չէ պիտոյ ըմպել զբաժակ կենաց ոչ վասն իմ և. ոչ վասն Վորոնցով կոմսի, այլ արբուք ամենեքին վասն կենաց Տէր Գաբրիէլի Պատկանեան, զի զոր ինչ ունիք արդ, ունիք ի շնորհաց նորա, և արբեալ է. և ամենեւեցուն արբուցեալ. և յետ այնորիկ ասացեալ է. ձեզ պարտ էր ունել Առաջնորդ ոչ զՄատթէոս, այլ զՏէր Գաբրիէլն Պատկանեան, ընդորում աւուրս երկուս անցուցաք ի շոգենաւի: Չայս ամենայն ի միւսում առաւօտու՝ յորժամ հրաւիրեալ ի նմանէ գնացի ի տուն Խալիբեանի՝ ինքն Լիվէն և Խալիբեանն և այլ սեղանակիցք պատմեցին, և յոյժ ստրջացան՝ զի ոչ եկի

յայնմ գիշերի ի կոչ նոցա ի պատճառս պատարագի, զոր ունէի ի միւսում առաւօտու մատուցանել: Այլ թուղթք իմ, զորս թոյլ ետուն ինձ ընդ ժամանակս ժամանակս գրել, մինչ զկնի երեք ամիսայ բանտարկութեանս ցուցին ինձ ի նահանգական դատարանի զգործն ամենայն ոչ երեւեցան ի մէջ այլոց թղթոց, բաց յոմանց որք չէին կարեոր ինչ»:

Այսքանս բաւական համարելով սպանութեան խնդրոյն ինչպէս ծագում առնելոյն և Տ. Գարրիէլ Պատկանեանի դաւաճանեալ դատապարտութեան վերայ, կը թողում իւր բանտարկութենէ վեց ամիսներ յետոյ ոռւս աղախինի մի ըրած յայտնութիւններն բանտապետին, երբ ինքն ևս բանտարկուելէ, ուրիշ պատճառաւ, թէ ինքը անուանի տիկնոջ մի տան մէջ սպասաւոր գտնուած ատէն, ինչպէս խալիբեան և այլ պաշտօնեայք այդ տիկնոջ տան մէջ թղթախաղութեան պատրուակաւ ժողովուելով սակարկութիւն արած են դաւադրութեան և դատապարտութեան Տ. Գարրիէլի, թէ ինչպէս բանտապետն կրկնել տուել է սպասուհի աղջկան խոստովանութիւնը մի քանի վկաների և Տ. Գարրիէլի առջև, և թէ ինչպէս Տ. Գարրիէլ բողոքագրով կը յայտնէ այդ եղելութիւնն և անլսելի կը մնայ:

Ձանց առնելով նաև Տ. Գարրիէլ Պատկանեանի թշնամի հանդիսացած քահանաների կրած զանազան կերպով փորձանքներն յընթացս բանտարկութեան նորին, և կրած չարիքներն իբրև փոխարինութիւն իրենց անխիղճ վարմանց ընդդէմ Տ. Գարրիէլի, նկատողութեան արժանի կը համարիմ այն կէտը, թէ Տ. Գ. Պատկանեան իւր դաւադիրներէն բռնուած օրը, կամ յետոյ, ոչ Մազիստրաթի մէջ և ուրիշ ատեանի մէջ բնակ և երբէք մեղայ չէ ասած խալիբեանին, և կամ նորա ոտքերուն խոնարհելով երբէք ներողութիւն և գթութիւն չէ աղերսած, և զինքն յանցաւոր չէ խոստովանած, ինչպէս իմացած է եղել պ. Ե. Շահագիզեան, թերևս Մազիսթրաթի արձանագրութիւններէ քաղելով, որ զօրեղագոյն քաղաքագլուխ խալիբեանի ազդեցութեան և հրամանին ներքև մի պաշտօնատուն էր, և որոյ դատաւորք և պաշտօնեայք կամակատար ծառաներն եղած էին խալիբեանի, ոմանք առ ահի և ոմանք շահախնդրութեամբ: Իսկ դոցա հետ կցորդ և կամակից գտնուած քահանաների մասին Տ. Գարրիէլի գրածներն վերջին աստիճան զգուանք և նողկանք կը պատճառէր ընթերցողին, այնքան չարանախանձ և նենգաւոր անբարոյականութեամբ լցուած լինելով:

Յետ երկար տառապանաց Պատկանեանցի ազատութեան և վերստին քահանայադրութեան իրաւունք ստանալու մա-

սին պ. Կարակաշն լուել է եղել (չեմ գիտեր ինչու...) զոր պէտք էր մանրամասն հրատարակէր, որովհետեւ այդ պարագայն է որ Տ. Գաբրիէլի արդարացումն երևան կը հանէ, և տրուած վճիռն՝ սխալ մեկնութեամբ դատապարտութեան անիրաւութիւնն ի յայտ կը բերէ, վասն զի մարդասպանութեան խորհուրդն ունեցող և գործադրութեան աշխատող մի քահանայ պէտք էր ցյաւրտեանս լուծեալ և դատապարտեալ մնայր պետական օրինօք, որպէս և եկեղեցական կանոնիւք: Ես կը ցանկայի՝ որ պ. Ե. Շահաղիդ՝ իւր ձեռքն ընկած հանգուցեալ Պատկանեանի այս նիւթի վերայ գրած մի շատ շահեկան նամակն հրատարակութեան տար, որ անշուշտ, ինչպէս ինքն էլ կասէ, կատարելապէս լոյս պիտի սփռէ այդ նիւթի վրայ:

Այն ատեն և այն պատենութեամբ միայն, ես ևս իբրև յետին դերակատար այդ խնդրոյ մէջ բաղդատութեան դնելով իմ գիտցածներս Պատկանեան Հօր ինքնաձեռագիր բազմութիւ և բազմապատում նամակների հետ, վկայ պիտի հանդիսանամ իսկութեանը, թերևս առաւել պարզելով այն անձանօթ մնացած պարագաներն, որով ի գլուխ ելաւ այդ արդարացումն և շնորհիւն Աստուծոյ վերստին պատիւ և արտօնութիւն ստացաւ այդ պատուական գիտուն մարդն, հայրենախօս բանաստեղծն, Աստուածաբան վարժապետն և քահանայագործութեամբ ի գերեզման իջաւ խաղաղ և հանդարտ սրտիւ, ի պարծանս իւր Զաւակաց և հնամենի գերդաստանին, որոյ բազում անդամներն ի վաղուց անտի ծառայած են Հայաստանեաց ս. Եկեղեցւոյ, և Ազգի յոյժ գնահատելի գրական վաստակօք:

Ի վերջ բանիս, շնորհակալութիւն կը մատուցանեմ գրասէր և բանասէր պ. Ե. Շահաղիդի, իմ ի Տէր հանգուցեալ Հայրապատիւ բարեկամին Տ. Գաբրիէլ ա. քահանայ Պատկանեանի վերայ տուած տեղեկութեանց համար, որով և ինձ առիթ ընծայեց մի քանի բացատրութիւններ տալու: Բայց միւս կողմանէ չեմ կարող առանց ցաւ յայտնելու անցնիլ յարգոյ բանասիրին իբրև ծանօթութիւն գրած սա տողերուն թէ՛ «Մեզ չափազանց զարմացնում է մեր՝ Հոգևոր բարձր իշխանութեանն ճանկայացուցիչների գործողութիւններն այդ գործում... Մենք չենք հասկանում, թէ ի՞նչ շահ ունեցանք մենք, որ Պատկանեանցը վերստացաւ իւր քահանայութիւնը, կամ ի՞նչ մնաս կար, որ նա մնար աշխարհական»: Այս պարբերութիւնը մեզ չափազանց զարմանք է պատճառում, որ ժամանակակից անձանց և իրաց պատմութեան անխոնջ հետազօտիչ պ. Ե. Շահաղիդի գրչէն կելնէ այսպիսի ոչ մարդասիրական խօսք:

Այն դարձանք եմք յայտնում, թէ պ. Շահազիզ մյոզափ անարգ մի անձնաւորութիւն է կարծում զՊատկանեան, որ ի տղայ տիոց՝ 70 տարի շարունակաբար գրիչ շարժած և հայ գրականութեան պարծանքներէ մին եղած է. արդեօք նորա տպեալ և անտիպ այնքան հեղինակութիւններն անարժէք և անպիտան երեցած են իրեն, որոց ցանկը միայն սքանչացում կը պատճառէ նորա բազմաշխատ կեանքին վերայ, որ նոյն իսկ իւր տառապեալ, կոշկոճեալ և կալանաւորեալ վիճակին մէջ՝ իւր բեղմնաւոր մտքի կորովը պահած, և արտադրած է մշնչափ գրութիւններ: Պիտի խնդրէի՝ որ պ. Ե. Շահազիզ միանգամ աչքէ անցունէր այդ ցանկը՝ զոր մեծ. պ. Գրիգոր Խալաթեանց պրօֆէսսօրը հրատարակեց 1902 թուին ս. էջմիածնի Արարատ ամսագրի մէջ, հրես 274 - 281: Ու՛ր թողու՞մք և բազմաթիւ և բազմաթեթ նամակագրութիւնքն, որք շատ կարևոր և շահեկան նիւթեր կը պարունակեն Ազգային պատմութեան վերաբերեալ:

Այսպիսի գրական և գիտական հանճարով օժտեալ մի քահանայի ազատութեան համար մեր Հոգեւոր իշխանութեան բարձր կամ ստորադաս եկեղեցականների կողմանէ եղած աշխատութիւններն, Աւետարանական սիրոյ, մարդասիրութեան և եղբայրսիրութեան, արգասիքն էին. Երեքովի ճանապարհին վերայ ինկած վիրաւորեալ, հարուածեալ և կոշկոճեալ սամարացւոյն վրայ գթալ, և նորա ցաւագին աղաղակներուն լսելով բառնալ և տանել ի պանդոկ (Ղուկ. Ժ. 30): Այսպէս արարին և այն Հոգեւորականք այդ վիրաւորեալ, անկեալ և դատապարտեալ Քահանայի համար, ակներև տեսնելով իրենցմէ յառաջ եկած, անցած Ղևտացիներուն անգթութիւնն ու անտարբերութիւնն և արհամարհանքն ամենաթշուառ անկեղոյն վրայ:

Արդեօք ի՞նչ պիտի ասէր պ. Ե. Շահազիզ, եթէ ինքն զաւակ լինէր այդ անարգեալ քահանային, ե կամ իւր հայրը լինէր այդպէս իզուր դատապարտեալ անձն, ո՞չ ապաքէն պիտի ջանայր որ ազատէր զայն՝ և անձնական և ընտանեկան պատիւը վերականգնէր:

Այո, պարոն Շահազիզ, կարժէր գործն այդ շնորհին արժանանալու համար գործ դրուած մեծ աշխատանքին, վասն զի այս կը պահանջէ մարդկային պարտաւորութեան օրէնքը, և այս է մեծ պատուիրանն Աստուածամարդոյն (Մատթ. է. 12) որում անտարակոյս հպատակ կայք և դուք, որպէս և նուաստս:

ՅՈՎՀ. ՔՀ. ՄԿՐԵԱՆ